

УДК 394.21+394.24

П.О. СМОЛЯК

ТЕАТРАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ В АНДРІЙВСЬКИХ ВОРОЖІННЯХ ЗАХІДНИХ ПОДОЛЯН

У статті розглянуто театральні елементи в андріївських ворожіннях західних подолян, висвітлено специфіку звичаїв та обрядів, які притаманні святу Андрія у Західному Поділлі, продемонстровано основні риси традицій, що спостерігаються в окремих місцевостях досліджуваного району.

Ключові слова: андріївська обрядовість, ворожіння, вечорниці, калета.

П.О. СМОЛЯК

ТЕАТРАЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В АНДРЕЕВСКИХ ГАДАНИЯХ ЗАПАДНЫХ ПОДОЛЯН

В статье рассмотрены театральные элементы в андреевских гаданиях западных подолян, отражена специфика обычаев и обрядов, присущих празднику Андрея в Западном Подолье, продемонстрированы основные черты традиций, которые наблюдаются в отдельных местностях исследуемого района.

Ключевые слова: андреевская обрядность, гадание, вечерницы, калета.

P.O.SMOLYAK

THEATRICAL ELEMENTS AT ST. ANDREW'S PREDICTIONS OF WESTERN PODOLYANY

The article deals with theatrical elements at St. Andrew's predictions of Western Podolyany, and describes the specific customs and rites, which are used during the celebration of St. Andrew's holiday in Western Podillya. The article shows the basic features of the traditions observed in some areas of the region.

Key words: Andrew's rites, prediction, vechornyitsi (the evening gathering and revel of youths and maidens), kaleta.

Дослідження та збереження культурних традицій української нації є невідкладною потребою в наш час – у період масового поширення інформаційних та комп'ютерних технологій, переходу суспільства на постіндустріальну фазу свого розвитку. Саме тому основним завданням для українських вчених – культурологів, етнографів, театрознавців – постають проблеми, що пов'язані з відродженням традиційної обрядовості, зокрема виявлення в них театральних елементів.

Одними із перших українських вчених, хто звернув увагу на зимову обрядовість як складову річного календарного циклу, були П.Чубинський, М.Грушевський, Ф.Вовк, К.Сосенко, І.Огієнко. Великий внесок у дослідження андріївської обрядовості українців зробили вчені з діаспори О.Воропай та С.Килимник. Особливого зацікавлення ці питання набули в період здобуття Україною незалежності. Свій вклад у розробку цієї проблеми внесли такі вчені, як Л.Артюх, К.Кутельмах, Н.Зяблюк, О.Ковальчук, О.Курочкін. Регіональна обрядовість, а саме західноподільська, привертала увагу місцевих краєзнавців, театрознавців та фольклористів: Б.Синенької, П.Медведика, О.Смоляка, М.Крищука та ін.

Мета статті – показати театральні елементи в андріївських ворожіннях західних подолян, висвітлити особливості звичаїв та обрядів свята Андрія на терені Західного Поділля, охарактеризувати основні риси театральних дійств, що спостерігаються в окремих місцевостях цього району.

Українські вчені вказують на те, що свято Андрія (по місцевому – Андрея) має цілком світський характер, і його корені беруть початок з далеких дохристиянських часів. Зокрема

К.Сосенко звернув увагу на те, що період від Катерини до Андрія – це «цілий настроєвий тиждень, присвячений еротичній емоції молодіжності – вечорницям, музиці, товариському забавам. Він криє в собі передовсім ідею новонародженого світла. Ся ідея зовсім гармонізує з культурою еротичної молодіжності, яка дотична з ідеєю відродження роду в первісній силі світотворчого гону» [10, с. 54]. І тому саме в цей період дівчата ворожать і веселяться, вгадуючи свою майбутню дівочу і жіночу долю.

Період, на який припадали андріївські ворожіння, приблизно відповідав римським брумаліям¹. Варто зауважити, що брумалії були особливо популярними у тих місцевостях, де відбувалися взаємовідносини на ґрунті римської та грецької культур. «Цей святковий цикл, – як зазначав М.Грушевський, – займав майже місяць (від 7 грудня і до кінця місяця). Свято зими-«бруми»... в тих сторонах було zarazом святом вина і розродження – хороводів на честь Діоніса, в котрих виступали замасковані, переряджені чоловіки і жінки з лицями, вимашеними винною гущею, соком шовковиці і з різними символами розродження» [2, с. 173]. Але, як показують польові матеріали, з цього мало що залишилося в досліджуваному районі, бо одні обряди, ймовірно, перейшли в андріївські свята, а інші – у різдвяний цикл. На нашу думку, їх найбільше залишилося в андріївських обрядових діях.

Як і по всій Україні, у західноподільському святі Андрія значну роль відігравали ворожіння, що надавало обрядові виразно театральних ознак. Обрядове дійство складається з підготовчого періоду та двох частин (дівочої та дівочо-парубочої).

У підготовчий період (перед самим святом) дівчата з однієї або з сусідніх вулиць домовляються із якоюсь господинею дому (переважно вдовою) про проведення у неї вечорниць. Дівчата приносять до господині за домовленістю крупу, борошно, олію, капусту, сушені опеньки, квасолю, цибулю, вишняк чи вино, а також атрибути для ворожіння – свічки, нитки, голки, перстень, зерна пшениці тощо. Декілька дівчат з самого ранку допомагають господині готувати страви для вечері. Кожна дівчина запрошує на забаву свого коханого хлопця або побратима. А на Підгасчині (с. Старе Місто) місце проведення вечорниць тримається в таємниці, «щоби хлопці не перешкоджали в їхній ворожбі» [6, с. 71].

Перша частина андріївських вечорниць – суто дівоча, ворожильна. Під вечір приходять до «вечорничної» хати лише самі дівчата. Найголовнішим (і найпершим) андріївським ритуалом є випікання кожною дівчиною свого балабушка². Для замісу тіста на балабушок дівчата носили воду із криниці або з потоку в роті. Дуже часто парубки їм перешкоджали у цьому. Вони протягували через дорогу низько шнурки, а дівчата зачіплялися за них ногами і падали, розливаючи воду. Після цього вони знову йшли по воду, а парубки їх наново смішили. Як зазначали жабинецькі старожили, «в символіці цієї «чистої води» було закладене любовне почуття дівчини до коханого і «душевне зерно», яке мало силу магії для правдивої ворожби» [4, с. 187].

Опосередкована театральність проявляється у момент, коли парубки лякали дівчат – переодягалися у смерть, чорта, собаку, ведмедя, щоби вони розлили воду. Якщо дівчатам вдавалося принести воду, то вони зразу замішували нею балабушок і пекли на гарячій плиті (блясі), позначивши його своїм певним знаком (зірочкою, трикутником або першою буквою свого імені) для розпізнання.

У Західному Поділлі здавна існує звичай випікати балабушки мовчки, у тиші (у цей час дівчата спілкуються між собою жестами). Після цього балабушки складають рядком на ослінчику посеред хати і співають пісню «Ой, Андрію, Андрієчку, подай мені надієчку», а одна із них виголошує речитативом замовляння:

Святий Андрієчку,
накрій мені голівочку
сяков-таков вонучков,
най ся дівков не мучу.

¹ Брумалії – це містичні давньоримські свята, що припадали за місяць до Сатурналії. Спочатку у них брали участь тільки жінки. З плином часу ці свята перетворилися на розпусні оргії [9, с. 55].

² Балабушок – це замішане на воді тісто, печене на гарячій плиті (блясі), змашеній олією, у формі пирога.

Дай нам щастя шасного,
дай нам хлопця красного,
і я жду вже з понеділка,
бо-м велика уже дівка [4, с. 187].

Після цього хтось із дівчат приводить голодного собаку. Чий балабушок собака з'їсть першим, то та дівчина вийде першою заміж. Якщо собака якийсь балабушок надкусить і кине – ту дівчину чекає якась неприємність у стосунках з коханим, а чий не порушить, ті ще довго чекатимуть на своє заміжжя. На Бучаччині (с. Жизномир) зберігся звичай підвішувати балабушки на нитці до сволака, і до котрого собака підскочить та вхопить першим, то та дівчина першою серед своїх подруг вийде заміж [5, с. 346].

Один з цікавих прийомів любовної магії, що містить у собі театральні елементи – це засівання конопляним насінням. У Західному Поділлі ще в 40-х роках ХХ ст. дівчата ввечері (як тільки стемніє) бігали навколо своєї хати і сіяли конопляним насінням (еротичний символ), при цьому співаючи або рецитуючи спеціальні замовляння:

Андрію, Андрію,
я на тебе коноплі сію,
запасков волочу,
бо віддаватися хочу [1, с. 75].

У с. Стрільківці Борщівського району Тернопільської області, крім цього замовляння, ще збереглася ворожба, пов'язана із сипанням конопляного насіння на пеньок, на якому рубали дрова. Після цього дівчата старалися язиком набрати побільше зерен, прибігали до хати і рахували. В кого виходило парне число, то та вийде в наступному році заміж, а в кого непарне, то ще буде дівувати [8, с. 70]. В с. Боришківці цього ж району зберігся стародавній звичай в ніч перед святом Андрія прясти клубок із конопляного прядива і в андріївську ніч снувати його біля воріт та впоперек вулиці, де живе коханий парубок. Якщо він зачепиться за нього, то «його Андрій попутав» і він буде прихильним до майбутньої обраниці [7, с. 67]. Ці ритуальні дієства є відголоском тих часів, коли наші предки фетишизували головні предмети домашнього вжитку, зокрема прядиво, що є одним із головних продуктів життєдіяльності людини.

У досліджуваному районі донедавна існувала дівоча ворожба, що пов'язана із поведінкою в хаті домашньої птиці. У Зборівському (сс. Нестерівці, Жабиня, Годів) та Козівському (сс. Денисів, Вівся, Купчинці, Козівка) районах до першої половини ХХ ст. у дівчат існував звичай ввечері на Андрія вносити до хати півня і курку, накритих решетом, та випускати їх серед хати. Якщо вони обернуться обоє головами, то дівчина, яка ворожить, в майбутньому буде жити у злагоді зі своїм чоловіком, а якщо обернуться хвостами, то добра у новій сім'ї не буде. Якщо півень піде від курки, то загрожує розлучення або зрада¹. У досліджуваному районі існувала й інша версія визначення вдачі майбутнього чоловіка, пов'язана із внесенням до хати півня. У хаті його випускали, а перед ним у мисочках ставили воду і зерна пшениці. Якщо півень почне пити воду, то майбутній чоловік буде пияк, а як почне з пшениці або не буде нічого їсти – буде роботящий господар або лінивий [4, с. 189].

Розповсюдженими є ворожіння, пов'язані із визначенням професії майбутнього чоловіка. Вони базуються на виливанні гарячого воску на холодну воду, що знаходиться в широкій мисці. Віск набирає різних форм, і за їхньою подобою намагаються пояснити майбутню професію судженого. Якщо віск буде подібним до якогось музичного інструмента, то майбутній чоловік буде музикантом, якщо до тварини, то буде рільником, якщо до будинку, то урядовцем тощо. У с. Товстенке Чортківського району Тернопільської області у цей вечір дівчата ходили до річки, набирали в руки болота і приносили до хати. Хто що в болоті знайде, то це покаже, який буде в дівчини чоловік. Якщо шматок заліза – буде коваль, якщо тріску – стельмах, якщо камінь – буде муляр, черепок – буде гончар і т. д. У селі це дійство називалося «ловити в річці щастя» [1, с. 75].

¹ Із етнографічних записів Смоляка П.О. від Юзефів М.М., 1941 р. н., місцевої, освіта вища з с. Козівка Козівського району Тернопільської області. Запис зроблений 02. 04. 2001 р.

На Підгаєччині (с. Мужилів) виливання воску було спрямоване на визначення дівочого щастя у наступному році. Якщо вилитий віск подібний до вінка – дівчина вийде заміж, якщо до коня, то наречений буде з іншого села, якщо до хреста, то дівчину чекає нещастя [6, с. 72]. Як бачимо, такого роду ворожіння серед молоді носили здебільшого ігровий характер, в яких чітко проявляються театральні елементи, хоча в минулому вони віддзеркалювали архаїчні прогностичні прийоми, що мали на меті визначити характер майбутнього чоловіка у сфері його господарської та родинної діяльності.

Ідея майбутнього одруження також виразно проступає і в андріївському ворожінні взуттям. У досліджуваному районі дівчата скидають взуття з лівої ноги, а одна з дівчат із зав'язаними очима від кута кімнати (а в деяких селах від печі) по черзі кладе його рядочком одне за другим. Чиє взуття буде першим на порозі, то та швидко одружиться, а чиє виявиться останнім, то ще довго буде дівувати¹.

У Західному Поділлі поширеними є андріївські ворожіння, пов'язані з визначенням статі народжених в майбутньому дітей. Щоби визначити дівчині, яку вона народить дитину – хлопчика чи дівчинку, на півметровій нитці прив'язують перстень і опускають його над лівою рукою. Якщо перстень зробить невеличке коло над рукою – то буде хлопчик, коли зробить пряму лінію – буде дівчинка, якщо перстень не рухатиметься – буде бездітна. А щоби дізнатися, скільки дівчина матиме дітей, як вийде заміж, використовують таку ворожбу: у склянку, наповнену до половини водою, опускають на нитці прив'язаний перстень. Перстень буде похитуватися і вдарить кілька разів об склянку. Скільки разів «дзенькне», стільки буде дітей [4, с. 190].

Перша частина андріївських вечорниць була суто дівочою, проте цікава своєю драматичною формою. Вона насичена ворожіннями, пов'язаними з визначенням долі, майбутнього одруження дівчат і побудована в основному на любовних мотивах. А саме одруження на символічному рівні й ініціює майбутнє продовження роду.

Прихід парубків до хати (до цього вони чекають біля воріт і входять до хати лише після запрошення дівчат) відкриває другу частину західноподільських андріївських вечорниць. У досліджуваних місцевостях хлопці заходять до хати лише разом (якщо поодиночі – це погана прикмета). Вони завжди приносять з собою дарунки: вино, яблука, цукерки тощо. Перед цим дівчата можуть перемотати мотузкою стежку і, заплутуючись в ній, парубки падають під бурхливий сміх дівчат. Місцеві жителі зазначають, що це добра прикмета для майбутнього парубка. Запізнілих парубків, як правило, висміювали: садили їх на долівку і давали в руки макогін або веретено (це символізувало приниження чоловічої гідності). Після цього дівчата запрошували парубків за гостинний стіл.

Взаємовідносини між хлопцями та дівчатами проявлялися в основному через комічні ігри та забави, що надавало цьому більш драматичного характеру. Найпоширенішим серед них є театральне дійство «Калета»². У Західному Поділлі калета – це виготовлений із пшеничного тіста великий корж із діркою посередині, спечений на кухонній плиті, в який додавали мед та мак. У с. Боришківці Борщівського району Тернопільської області для замісу коржа-калети приносили воду із ріки [7, с. 67].

Увечері дівчата обмашували калету цукровою помадкою і прикріплювали її стрічкою до сволюка вище від середнього росту парубка (а в деяких селах – вище середнього росту дівчини). Після цього парубок або дівчина по черзі брали коцюбу і під'їжджали на ній, як на коні, до калити, намагаючись її вкусити. А в цьому їм перешкоджали дівчата (хлопці): вони або підтягували її вгору, або рухали нею, викликаючи сміх у тих, хто під'їжджав. Одна із кмітливих дівчат ставала біля калити і ганчіркою витирала парубкові обличчя. Якщо він засміявся, то між ними відбувався наступний діалог:

– Де ідеш, Грицю?

¹ Ворожіння записане Смоляком О.С. від Смоляк М.М., 1924 р. н., місцевої, освіта початкова, буряківниці з с. Настасів Тернопільського району Тернопільської області. Запис зроблений 07. 12. 1978 р.

² Андріївська гра «Калета» – всеукраїнське явище. В своїй основі вона інваріантна, відрізняється лише діалогічними версіями.

- За границю!
- По що?
- По паляницю!
- А будеш сі сміяти?
- Ні! [1, с. 75].

Кожен парубок мав право «їхати» до калети трічі. Те, що залишалося від калити, дівчата ламали на шматки, брали з собою і клали під подушку: як буде снитися хлопець, то буде її суджений. А в с. Стрільківці Борщівського району Тернопільської області дівчата, які вішали калету, зразу вибігали надвір і слухали: з якого боку загавкає собака, то туди вони вийдуть заміж [8, с. 70]. У с. Боришківці цього ж району, коли під'їжджали до калети, то підскакували і примовляли: «Шу-шу-шу, коржа вкушу!» [7, с. 67].

Деякі дівчата під час театрального дійства «Калета» вибігали надвір рахувати частоколи, промовляючи при цьому «Вдовець, молодець, вдовець, молодець...» і легко доторкаючись до них рукою. Якщо останній частокіл виходив «молодцем», то дівчина вийде заміж за парубка, а якщо «вдівцем» – то за вдівця. Дуже часто дівчата приходили до хати із забрудненими руками, бо хлопці заздалегідь намащували частоколи фарбою, дьогтем або болотом. Такого роду жарт є елементом бешкету, що також слугував своєрідною формою залицяння до дівчат.

Під кінець забав західноподільські дівчата ходили попід вікна, стукали ложками і запитували господарів: «Чи ви є всі, чи ви є всі?». А вони відповідали: «Є всі, аби-сьте повіддавалися всі!» [1, с. 75].

Після повернення з андріївських вечорниць дівчата продовжували ворожіння. Вони зрізали ножом вишневу гілочку, приносили до хати і ставили у банку з водою або втикали у землю вазона, що стояв на підвіконні. Під час цього вони примовляли:

Ставлю гіллячку вишневу,	Злий духу, вступися,
На щастя Михайлику свему.	Святий Андрію, заступися.
Ух-ух! Ух-ух!	Ух-ух! Ух-ух!
Най тут буде добрий дух!	Най тут буде добрий дух! [4, с. 188]

Якщо гілка пустить листочки і зацвіте до Різдва, то у дівчини буде щаслива доля на одруження.

Власне андріївські вечорниці завершувалися парубочими бешкетами. Останні переважно відбувалися на подвір'ях, де були дівчата на виданні. Парубки виносили на дорогу або майдан січкарні, борони, знімали хвіртки або ворота і несли на подвір'я майбутніх наречених, накривали склом діру димаря тощо. У досліджуваному районі найбільшим бешкетом вважалося витягнення на хату воза або саней.

Парубочі забави на Андрія, без сумніву, містять в собі певні драматичні форми і мають давнє походження. Окремі з них пояснюються як язичницькі магичні ритуали, що служили для заплутування місця від розпізнавання його злими силами, щоби вони не змогли відшукати звичні для них ворота, двері від господарських споруд і ввійти в них. Тут повністю можна погодитися із С.Толстою, яка відзначає передовсім «сакральну функцію» молодіжних бешкетів і відносить їх до категорії «охоронних і очищувальних обрядів» [11, с. 13]. А відомий український театрознавець Г.Лужницький стверджував: «Театральні елементи, що привели до створення українського театру, нерозривно зв'язані як, з одного боку, з природою, серед якої жили наші предки, так із прикметами української вдачі, духовності й світогляду» [3, с. 50].

Останнім часом у Західному Поділлі багато андріївських ігор, забав та ворожінь вийшло з ужитку, хоча деяка частина залишилася, зокрема, рахувати частоколи, стукати ложками на подвір'ї, перекидати через хату взуття, особливо робити бешкети на подвір'ї у тих господарів, де є дівчата на виданні (бешкети влаштовують у всіх селах та містах Західного Поділля). У наддністрянських селах (Борщівський та Заліщицький райони Тернопільської області) ще досі поширеною є андріївська гра «Калета».

Таким чином вищезазначені андріївські театральні дійства в загальних рисах зберігають композиційні елементи народно-драматичної творчості і є добрим прикладом для їх наслідування в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артюх Л. Село Товстенке вчора і сьогодні /Л. Ф. Артюх // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С. 73–77.
2. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. /Грушевський Михайло Сергійович [упоряд. В. В. Яременко; автор передмови П. П. Кононенко; приміт. Л. Ф. Дунаєвської]. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – 392 с.
3. Лужницький Г. Український театр. Наукові праці, статті, рецензії: Збірник праць /Григор Лужницький. – Львів: 2004. – Т.1. Наукові праці. – 344 с.
4. Медведик П. Село Жабиня на Зборівщині. Весілля, народні звичаї та обряди /Петро Медведик. – Тернопіль: Лілея, 1996. – 221 с.
5. Осика М. З нашого фольклору /М. Осика // Бучач і Бучаччина. Історично-мемуарний збірник [ред. колегія : М. Островерха, С. Шипилявий, Р. Барановський та ін.]. – Нью-Йорк–Лондон–Париж–Сідней–Торонто, 1972. – Т. XXVII. УА. – С. 334–351.
6. Папіж Василь. Деякі релігійні обряди і народні звичаї в Підгаєччині /В. Папіж // Підгаєцька земля. Історично-мемуарний збірник [ред. колегія: О. Яворський, І. Дурбак, І. Корницький та ін.]. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1980. – Т. XXIV. УА. – С. 69–103.
7. Садівницька М. Народні звичаї та обряди села Боришківці /М. Садівницька // Літопис Борщівщини. Вип. 8. – Борщів: СМП Джерело, 1998. – С. 67–68.
8. Скоропад В. Мої спогади /В. Скоропад // Літопис Борщівщини. Історико-краєзнавчий збірник [ред. : І. Скочиляс, М. Сохацька]. Вип. 3. – Борщів: МП «Чумацький шлях», 1993. – С. 58–74.
9. Словник античної міфології [уклад. І.Я.Козовик, О.Д.Пономарів]. Вид. 2. – К.: Наук. думка, 1989. – 355 с.
10. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера (Репринтне видання) /Сосенко Ксенофонт – К.: СІНТО, 1994. – X, 360 с.
11. Толстая С. М. Ритуальные безчинства молодежи. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу. Опыт картографирования /С. М. Толстая // СБФ: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. – М.: Наука, 1986. – С. 12–14.